

Fahreddîn er-Râzî'ye Göre Aklın Tarifi ve Temel İşlevleri

Turgut AKYÜZ*

Öz

Bu çalışmamızda Fahreddîn er-Râzî'nin akli nasıl tarif ettiği, akli nefsin diğer güçleriyle nasıl ilişkilendirdiği, aklin temel fonksiyonlarını ve akıl-duyu ilişkisini ne şekilde konumlandığı gibi konulara değinilecektir. Amacımız klasik dönemde akıldan ne anlaşıldığı, aklin sınırları ve akli olanın şartlarının nasıl tanımlandığı hususlarına katkıda bulunmaktır. Zira aklin tanımı, bilim tanımı ve din-bilim-felsefe ilişkisine dair tartışmalarda kilit noktalardan biridir. Çalışmada müellife ait eserler esas alınmıştır. Gerekli durumlarda kendisine kaynaklık eden diğer müelliflerin görüşlerine de değinilmiştir. Ayrıca çalışmada zaman zaman modern dönem görüşleri ile de karşılaştırma yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fahreddîn er-Râzî, Akıl, Duyu, Bilim, Felsefe, Mantık.

According to Fakhr al-Din al-Razi the Definition and Basic Functions of Intellect

Summary

In this article, Fakhr al-Din al-Razi's definition of intellect, his views on the relationship between the intellect and other powers of the soul, his explanations about the basic functions of the intellect and the intellect-sense relationship will be examined. The main purpose is to contribute to the classical approach on the understanding and limits of the intellect, as well as the classical definition of the conditions of intellectuality. Because the definition of intellect is one of the key points in the discussions of the definition of science and the relationship between religion, science, and philosophy. The article is based on the works belonging to the author. In some necessary cases, the views of other authors used by him as resources are also mentioned. In addition, the article includes some comparison trials with the modern period.

Keywords: Fakhr al-Din al-Razi, Intellect, Sense, Science, Philosophy, Logic.

Giriş

Aklın tanımı ile kastımız; aklin temel fonksiyonları, aklin sınırları ve akli olanın şartlarını kapsamaktadır. Fahreddîn er-Râzî (1149-1210/544-606), hem Mantık alanında hem de Fıkıh ve Kelam gibi İslamî ilimlerde eser kaleme aldığı için akli nasıl tarif ettiği; modern dönem tartışmalarından olan din-bilim, bilim-felsefe ve din-felsefe ilişkilerine de ışık tutacaktır. Zira akıl tanımı, öncelikli olarak, bilgi ve bilim tanımı ile karşılıklı ilişki içindedir. Temelde gözlem ve deneye dayanan bilim tanımı, aklin sınırlarını ve akli olanın şartlarını etkilerken; aklin gözlem ve deneyin doğruluğunu kontrol etme veya teoriler üretme açısından önemi, bilim için akli gerekli kılmaktadır. Kant (1724-1804) sonrası dönemde fenomen ve numene ait bilgilerin farklı oluşundan yola çıkılarak akli alanla ilgili bilgilerimizin doğruluk dereceleri tartışmaya açılmıştır. Bunun sonucunda ise klasik dönemde zorunlu olarak kabul edilen “metafizik bilgiler”in doğruluğu, bazı ilk bilgiler hariç zorunlu olmaktan çıkmış hatta şüpheli hale gelmiştir. Daha sonra bu tartışmalar yine Metafizik alanla ilgili olan “dînî bilgiler”in kaynak ve doğruluğuna kadar uzanmıştır.¹

Özetle aklin tanımının; din-bilim ve bilim-felsefe tartışmalarını da etkilediğini ifade etmek gerekiyor. Ayrıca aklin tanımı, bilgi ve bilim tanımlarıyla da karşılıklı ilişki içindedir.

“Aklın tanımı” yerine “aklin tanımı” ifadesini kullandık. Zira tanım (had), cins ve fasıldan yapılan özel bir tanım türüdür. Tanım ise daha geneldir ve resim (betim) gibi diğer tanım türlerini de

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı, turgutakyuz@hotmail.com.tr, Orcid No: 0000-0002-1763-6289.

¹ Bkz. Turgut Akyüz, “Kant'ın Bazı Mantık, Metafizik ve Ahlak Kavramlarının İslam Düşünce Geleneğindeki Kaynakları”, Kocaeli İlahiyat Dergisi, c.I, sayı 2, Aralık 2018, s. 121vd.

kapsamaktadır. Haddin yani bilimsel tanımın bir takım şartları olduğu için bedihî (apaçık) ve evvelî (ilk) bilgilerle duyularla idraki mümkün olmayan basit ve soyut şeylerin tanımı yapılamamaktadır.² Akıl, soyut ve basit olmasının yanında aynı zamanda bedihî bir kavramdır. Zira akılı tarif edebileceğimiz bu alanda daha apaçık bir kavram olmadığı gibi akıldan daha önce aklın sebebi ya da aklın izahını mümkün kılacak başka bir kavram da yoktur. Bu yüzden akıl aynı zamanda evvelî bir kavramdır. Cins ve faslı belli tam bir tanımı mümkün olmadığına göre akılı ancak diğer tarif şekillerini kullanarak izah edebiliriz ki bu yüzden aklın tanımı yerine aklın tarifi ifadesi daha mantığa uygun görünmektedir.

Makalemizde aklın tarifi, güçleri ve ilk ilkeleri gibi konuların yanında nefsin diğer güçleri üzerinde de durulacaktır. Zira insan nefsinin akıl haricinde de bilme ve yapma güçleri bulunur. Gerek aklın anlaşılması gerekse aklın nerede başlayıp nerede bittiği gibi hususların izahı açısından nefsin bu diğer güçlerini ortaya koymak önemlidir.

Son olarak çalışmada aklın tarifinin tam olarak belirginleştirilmesi için bilgi, irade, fiil ve idrak gibi kavramları da Fahreddîn er-Râzî'nin nasıl tarif ettiği ve nasıl konumlandığı hususlarına da yer verilecektir.

Varlık Mertebeleri veya Varlığın Boyutları yahut Gerçeklik Türleri

Geleneksel felsefî anlayışta bilen özne değil de nesne yani varlık temelli bir bilgi anlayışı vardır. Zira bilgi, varlığın bilgisidir. Mevcûd yani varlık, insan ile ilişkiye girdiğinde ya ma'lûm yani bilinen ya da ma'mûl yani eyleme konu olan haline gelmektedir.³

Fârâbî (871-950/258-339), varlığın dört türü olduğunu yani dört farklı gerçeklik boyutu bulunduğunu ifade etmektedir:

Birinci mertebeye veya ilk varlık boyutu, dış dünyadaki (hâricî) varlıktır ki dış dünyada bireyler ve olaylar (ümûr) bulunur. Buradaki gerçekliklerin bilgisi, duyularla (havâss yani görme, işitme, tatma, koklama ve dokunma duyusu) elde edilir ve tekil (cüz'î) bilgidirler. Bu yüzden bu tür varlıklarla ilgili bilgimize ilim değil marifet diyoruz.⁴

İkinci gerçeklik türü, zihni varlık dediğimiz alandır ki bu alanla ilgili aklî ve itibârî gibi kavramlar da kullanılmıştır. Fârâbî, zihni varlıklara “âsâr (eser yani iz)” ismini kullanırken İbn Sînâcî (980-1037/369-429) geleneğe göre zihni varlık alanında suretler bulunur. Ki suret, ilim (külli bilgi ve geleneksel dönemde gerçek anlamda bilimsek bilgi) adını verdiğimiz şeydir.⁵ Özetle ifade etmek gerekirse zihni varlık, aslında bilgilerimizdir ve şüphesiz bu varlık alanı akılla bilinmektedir.⁶ Modern tabirle bu varlık alanına “metafizik alan” veya “aşkın varlık alanı” diyebiliriz.⁷

Varlığın üçüncü ve dördüncü mertebeleri dil ve yazı gerçekliğidir. Bu tür gerçeklikler, çalışmamızın doğrudan konusu olmamakla birlikte aklın tarifi ve sınırlarının anlaşılması için aşağıda “konuşma (nutk)” melekese ve dil boyutuna değinilecektir.

Fahreddîn er-Râzî'ye göre de varlığın dört boyutu vardır ve Fârâbî ile İbn Sînâ'nın bu varlıkların bilgilerinin nasıl elde edildiğine dair görüşleri Râzî tarafından kabul edilmiştir.⁸

Bu varlık alanları dikkate alındığında insanın bu gerçeklik boyutları ile alakalı iki temel bilgi kaynağı olduğu ortaya çıkmaktadır: Akıl ve duyu.

² Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantku'l-Kebîr*, Tahkik ve İnceleme Turgut Akyüz, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2017, p. 19.

³ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantku'l-Kebîr*, p.18, 1259.

⁴ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantku'l-Kebîr*, p. 30.; *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fî ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabîyyât*, thk. Muhammed el-Muktasî Bağdadi, Beyrût: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1990, I/489.

⁵ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, Beyrût: 1987, VII/429vd.

⁶ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VII/99, 429.

⁷ Bkz. Akyüz, *Kant'ın Bazı Mantık, Metafizik ve Ahlak Kavramlarının İslam Düşünce Geleneğindeki Kaynakları*, s. 122.

⁸ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantku'l-Kebîr*, p. 725, 1233-1235.

İnsan Nefsinin Temel Yetileri

Râzî, İbn Sînâcî ve dolayısıyla Aristotelesçi (M.Ö. 384-322) geleneğin izinden giderek insanın beden ve nefis olmak üzere iki parçanın bileşiminden oluştuğunu kabul etmiştir.⁹ Beden, dört nedenden birisi olan maddî nedene karşılık gelmektedir ve insanın değişen ve duyularla algılanan tarafını oluşturmaktadır. Zira beden, yaşlanmakta veya hasta olabilmekte yani değişmektedir. Nefis ise insanın özü ve cevheri olup sûrî nedeni oluşturur ve insanın değişmeyen tarafına karşılık gelmektedir. Böylece Aristoteles kendinden önceki özdeşlik ve değişme tartışmalarına bir çözüm getirmiştir.¹⁰

İnsan bedeni, insanın özü olan; bilme ve yapma yetisini de taşıyan nefsin bir aleti olarak görülmüştür. Konumuz açısından burada bedenin en önemli fonksiyonları; duyular, beyin ve kalptir. Duyular, dış dünyadaki varlıkların bilgilerini ilk alan ve nefse ulaştıran araçlardır. Beyin, nefsin iradi hareketlerinin; kalp ise aklın merkezidir.¹¹

Nefsin yani insanın ruhunun ise temel olarak üç yetisi bulunmaktadır:

Nebâtî nefis: Bitkisel nefis anlamına gelmektedir ve canlılığın esaslarını ifade etmektedir. Büyüme, beslenme ve üreme fonksiyonları bu kısma dahildir. Akıl, yani bilme ve yapma gücü açısından bu nefsin önemi yoktur. Tüm canlılar, bu temel özelliklerde eşit kabul edilmektedir. İstemsiz hareketler, bu gücün özelliklerindedir.

Hayvânî nefis veya nefsin hayvânî gücü: Temel canlılık özelliklerinin bir üst mertebisini oluşturan güçlerdir. Bu gücü müdrîke (cüzileri idrak) ve muharrike (istemli hareket) güçleri bu nefsin temel iki özelliğidir. İnsan, bu güçlerde, diğer hayvan türleri ile ortak özellikleri taşımaktadır. Önemine binaen aşağıda bu gücü yeniden ele alacağız.

İnsânî nefis ya da nâtık güç veya akıl: İnsanın Ayırt edici vasfıdır. Bu özelliğin temel iki gücü küllîleri bilme (âlime) ve insana özgü davranışları yerine getirme (âmile)'dir.¹²

Hayvânî Nefis Yani Cüzîleri Bilme ve İstemli Hareket

Hayvânî nefsin tanımı ve sınırlarının bilinmesi, aklın tanımı ve sınırlarını/şartlarının tayin edilmesi açısından önemlidir. Yoksa bu konu, çalışmamızın ana konusu değildir.

Râzî, Aristotelesçi geleneğe uygun olarak bilginin bedenle değil de nefisle alakalı olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda insanın dış dünyadaki varlığa dair ilk bilgi kaynağı duyulardan gelen verilerdir. Fakat Râzî, bedenin sadece araç olduğunu, duyu (hâsse veya derrâke) verilerinin de aslında nefis sayesinde bilindiğini hatta aslında duyuların bile bedenin değil de nefsin fonksiyonu olduğunu ifade etmektedir. Şu halde hayvânî nefsin ilk gücü, müdrîke yani cüzilerin bilgisidir. Cüzilerin bilgisi ile alakalı olarak Râzî, nefsin bazı güçlerinin olduğunu beyan etmektedir.

el-Hissü'l-Müşterek yani ortak duyu: Duyu verilerini işleyen ve farklı duyuları birbirinden ayırıp tasnif edebilen güçtür. Bu güç olmasa idi insan, görme ve işitme duyularından gelen verileri ayırt edemediği gibi aynı zamanda bunları birleştirip mesela “kuş, mavi renkli ve cıvıldaayan canlıdır” gibi bir önerme kuramaz idi.

Musavvira: Râzî, farklı eserlerinde farklı güçlere yer vermekle birlikte burada isimler kadar fonksiyonları da dikkate alarak bir tasnif yapmaya çalıştı. Zira bu tasnif ilerde aklın temel işlevlerini incelerken de esas alınacaktır. Buna göre hayvânî nefsin ikinci fonksiyonu “musavvira”dır. Tasvir gücü diyebileceğimiz bu güç, tekil verileri işleyen ve kaydeden güç olup tümel (küllî) verileri işleyen “mütesavvira”dan farklıdır. Zira mütesavvira aklın yani insânî nefsin bir kuvvesidir. Râzî, bazı eserlerinde “mutasarraf (fonksiyonel veya işlevsel) güç”ten bahsetmektedir. Fakat musavvira;

⁹ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, II/248.

¹⁰ Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Muhassalu Efkarî'l-mütekaddimin ve'l-müteahhirin mine'l-hukemâi ve'l-ulemâi ve'l-mütekellimîn*, thk. Tâhâ Abdurrâûf Sa'd, Kâhire: Mektebetü'l-külliyâti'l-ezheriyye, (ty.), çev. Hüseyin Atay, *Kelama Giriş*, 1. Basım, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 110.

¹¹ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Kitâbu'n-Nefs ve'r-rûh ve Şerhu kuvâhumâ*, trc. Hüsnü Aydeniz, Ankara: Elis Yayınları, 2011, s. 84.

¹² Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, II/248-250.

muhayyile veya mütefekkira gibi geri çağırma veya yeniden üretme özelliğini taşımadığı için onu doğrudan mutasarrıf güç içinde kabul etmek doğru olmayabilir.

Hayâl gücü: Musavviradan gelen işlenmiş verileri depolayan güçtür. Buradaki verileri, ya hayvânî nefsin soyutlama gücü olan vehim ya da insânî nefis yani akıl kullanabilir. Hayaldeki verileri vehim kullandığında “müvehhime” ya da “muhayyile” gücü adını verdiğimiz bir fonksiyon ortaya çıkar. Aynı veriler akıl tarafından kullanıldığında ise “müfekkira” yani “mütehayyile” ya da “mütevehhime” güçleri oluşur.¹³

Vehim: İnsanın soyutlama gücünün ilk aşamasıdır. Vehim, aklın çalışması için gereklidir. Zira vehim olmadan soyutlama ve farklı bilgileri birbiriyle birleştirip ayrıştırma fonksiyonları olmaz. Ayrıca Râzî’ye göre hissi müşterek, duyu verilerinin idraki iken vehim, bu verilerin anlamlarının idrakidir. Ve tekil bilgiler (marifet) söz konusu olduğunda vehim, olumlu ve gereklidir. Fakat küllî bilgi (ilim, burhân veya yakîn yani bilimsel bilgi) alanında vehim, doğruluğu sağlanamamış bilgiler için kullanılmakta olup doğru bilgiler anlamına gelen “aklî” bilgilerin karşısını ifade etmektedir.¹⁴

Hâfıza: Hayal, duyu verilerini saklarken hâfıza, vehimden gelen verilerin yani duyu verilerinin anlamlarının saklandığı depodur. Râzî, hissi müşterek ve vehmin yani dolayısıyla hayal ve hafızanın tek bir güç olarak kabul edilebileceğini fakat nefsin güçlerinin tam olarak anlaşılabilmesi için bu güçlerin birbirinden farklı olarak da ele alınabileceğini ifade etmiştir.¹⁵

Bu güçler, hayvânî nefsin cüzileri idrak güçleri olup bu nefsin bir diğer özelliği, iradeli hareket gücü olan muharrikedir. Buna göre muharrikenin (bâise veya fâile) iki temel gücü vardır: Şehvet ve gazap. Bu açıdan bakıldığında irade ve lezzet-elem gibi temel duygular da hayvânî nefsin pratik gücü ile alakalıdır.¹⁶ “Hevâ” dediğimiz şey de bu güçlere karşılık gelmektedir. Gülme ve sevgi gibi insana mahsus duygular ve davranışlar ise insânî nefsin yani aklın pratik gücüne dahildir.¹⁷

Özetle ifade etmek gerekirse aslında hayvânî nefis, aklın bilme ve yapma gücüne yardımcı olan bir araçtan ibarettir diyebiliriz. Zira Râzî’ye göre hayvânî nefsin hareket gücünün merkezi beyindir. Fakat Râzî, bu nefsin bilme gücünün merkezi hakkında açıkça bir ifadede bulunmamış olsa da nefis taksiminden anladığımız kadarıyla cüzilerin bilgisinin merkezi de beyindir. Zira kalp, dönem itibariyle, aklın merkezi olarak kabul edilmektedir.¹⁸

Tablo-1: Hayvânî Nefsin Bilme Fonksiyonları ve Aşamaları

Dış duyu (hâsse veya derrâke)		
İç duyu (müdrîke)		
Aşama	Duyunun İdraki	Duyuların Anlamlarının İdraki
İdrak, şuur veya likâ yani alma aşaması	el-Hissü'l-müşterek	Vehim
İşleme aşaması	Musavvira	Müvehhime

¹³ Fahreddîn er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, thk. Ali Rıza Necidzade, Tahran: 1383h, II/250, 251.

¹⁴ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantuku'l-Kebîr*, p. 1180.; *Şerhu Uyûni'l-hikme*, thk. Muhammed Hicazi Ali Ahmed Saka, Tahran: 1373h, s.158 vd.

¹⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, II/243, 249, 259.

¹⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Kitâbu'n-Nefs ve'r-rûh*, s. 85.

¹⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, II/243, 273.

¹⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Kitâbu'n-Nefs ve'r-rûh*, s. 65vd.

Saklama aşaması	Hayal	Hâfıza
Geri çağırma ve üretme aşaması	Mütehayyile	Mütehayyile veya müfekkira (mütefekkira)

Tablo-2: Hayvânî Nefsin Pratik Fonksiyonları (muharrike) ve Aşamaları

Aşama	Kuvvet
İdrak	Müdrîke
İrade ve karar verme	Vehim veya akıl
Yapma	Muharrike: Şehvet, gazap ve diğer duygular ¹⁹

Tablo-3: Hareket Çeşitleri ve Kaynağı

İstemsiz (gayri irâdî) hareket	
Hareket	Kaynağı
İttifakî (rastlantısal)	Nebâtî veya hayvânî nefis
Tabiî (zorunlu ve doğal)	Nebâtî veya hayvânî nefis

İstemli (irâdî) hareket	
Hareket	Kaynağı
İstikrahî (irade ile ama hoşla gitmeyen davranış)	Hayvânî nefis
Hulkî veya âdî (adet, ahlak ve alışkanlığa dayalı davranış)	İnsânî nefis
Mantıkî-Fikrî (iradeli ve bilgiye dayalı)	İnsânî nefis
Mantıkî-Fikrî (iradeli ama tikel bilgiye dayalı)	Hayvânî nefis
Gazabî (tabiî ve rastlantısal olmayan kaçınma eylemi)	Hayvânî nefis
Şehvî veya şehvânî (tabiî ve rastlantısal olmayan isteme eylemi)	Hayvânî nefis ²⁰

¹⁹ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu 'l-âliye*, VII/152.

²⁰ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantiku 'l-Kebîr*, p. 1501, 1502.

Rastlantısal hareketten tam olarak ne kastedildiği ifade edilmese de burada istem dışı ama zorunlu olmayan her türlü davranış ve eylemin kastedildiği açıktır. İrâdî hareket ise özetle *alışkanlığa dayalı, düşünceye ve bilgiye dayalı ve içgüdüye dayalı* olmak üzere üçe ayrılabilir.

İrade ise aslında muharrik gücün bir yetisi iken yapma işlevine bilme de dahil olduğu için iradenin bilme ve yapma gücünden meydana geldiğini söyleyebiliriz. Şöyle ki eşyadan haz alma, bilgi açısından müdrikenin bir fonksiyonu olan vehm iken; bu bilginin sonunda eşyaya yönelme şehvet kuvvetine dahildir yani muharrikenin bir fonksiyonu olmaktadır.

İnsânî Nefis Yani Küllîleri Bilme ve Ahlak

Klasik dönemde insanı diğer canlılardan ayıran ve insan türünün (nev) ayırt edici vasfı (fasl) olarak kabul edilen insânî nefis; akıl ve nâtık güç dediğimiz şeydir. Burada “nutk” ile kasıt; bilme, düşünme ve konuşma anlamlarının hepsini ifade etmektedir.

Ontolojik olarak akıl, insânî nefis adını verdiğimiz şey olarak tarif edilmekle birlikte aklın tam bir bilimsel tanımını yapmak yerine epistemik bir tasvirini yapabiliyoruz. Yani bir başka ifade ile işlevleri ve aşamaları üzerinden aklın sahip olduğu bazı araz diyebileceğimiz özellikler üzerinden aklın mahiyetini yani cevherini anlamaya çalışıyoruz. Zira bir taraftan duyu ile idrak edilemediği ve basit bir cevher olmasından dolayı cins ve faslı bilinemediği için aklın haddi yani bilimsel tanımını mümkün değildir. Diğer taraftan da akıl, bedîhî ve evvelî bir kavram olduğu için “tanımlanamazlar” a dahil edilebilir.²¹ Bu yüzden burada epistemik fonksiyonları ve aşamaları açısından aklın tarifini yapmaya yani sınırlarını çizmeye ve böylece neye karşılık geldiğini tarif etmeye çalışacağız.

İnsânî nefis yani akıl, merkezi kalp olan ve tıpkı hayvânî nefis gibi temelde bilme (âlime) ve yapma (âmile) olmak üzere iki fonksiyonu olan bir cevherdir.²² Burada aklın iki yönü olduğuna dikkat çekmek istiyoruz. Birinci yön, klasik tabirle süflî aleme yani maddeye ve eşyaya doğru olan yöndür ki bu yönün de bilme ve yapma olmak üzere iki tarafı bulunmaktadır.²³ Aklın eşyaya doğru olan bilme yönü; duyarlar üzerinden gelen tekil bilgileri alıp işlemesi ve doğruluğunu test etmesidir. Yapma boyutu ise hem hayvânî nefis üzerinden hem de kendi fonksiyonu olan “pratik akıl” üzerindedir. Akıl, hayvânî nefis üzerinden duyguları ve iradeyi kontrol edebilir. İnsânî nefsin pratik fonksiyonu ise temel insânî erdemleri kontrol etmektedir. Bu iki yapma gücü yani hayvânî ve insânî duyguların birleşiminden “ahlak” ortaya çıkmaktadır.

Burada bizi asıl ilgilendiren kısım, aklın bilme yetisi yani “teorik akıl” adını verdiğimiz şeydir. Teorik akıl ya “mutlak akıl” Fârâbî tarafından değişik şekillerde tanımlansa da²⁴ burada özetle akıl kavramının üç temel anlamı ifade ettiğini söyleyebiliriz:

Âlime yani küllîleri bilme gücü: Aklın özel anlamı budur ve Mantık ve Metafizik gibi ilimlerde aklın bu özelliği üzerinde duruyoruz.²⁵ Bilim-felsefe veya akıl-duyu ilişkisi derken aklın bu özel anlamını kastediyoruz. Taakkul ve aklî gibi kavramlar da aklın bu özel anlamı ile ilgilidir.

İnsânî nefis yani âlime (nazarî akıl) ve âmile (amelî akıl): Ahlak ilminde akıldan anlaşılan şeyin bu olduğunu söyleyebiliriz.²⁶

Nâtık nefis yani genel olarak insanı bilme yetisi: Aklın genel anlamı budur diyebiliriz. Din-akıl ilişkisi derken kastettiğimiz akıl buna karşılık geliyor demek doğru olur. Aklın bu anlamı, biraz karmaşıktır. Zira nâtık nefis, bir taraftan hayvânî nefisten gelen bilgileri kullanmakta ve idare etmekte iken diğer taraftan duyguları ve insan davranışlarını da idare etmektedir.²⁷

²¹ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantıku'l-Kebîr*, p. 19.

²² Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VII/147vd.

²³ Fahreddîn er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, II/227vd.

²⁴ Fârâbî'nin akıl tanımlarının değerlendirilmesi için bkz. Ferruh Özpilavcı, “*Aklî Risaleleri Geleneği ve Bu Geleneğin İçinde Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin Akıl Risalesi*”, İslâmî İlimler Dergisi Mantık Sayısı, yıl 5, sayı 2, Güz 2010, s. 84vd.

²⁵ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VII/99vd.

²⁶ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VII/54, 147vd.

²⁷ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, II/227vd.

İlk bakışta bu üç anlam arasında bir çelişki varmış gibi görünüyor. Fakat aklın temel yetisi ile aklın kullanabileceği diğer araçları birbirinden ayırmak, olayı anlamaya yardımcı olacaktır. Örneğin Mantık ilminin temel konuları bellidir; fakat bazen Mantık, başka ilimlerin konularını kullanabilir veya bu alanlara katkı sağlayabilir. Burada akıl ile aklın diğer güçlerle ilişkisini birbirinden ayırdığımızda aklın temel fonksiyonları ile bir sistem olarak aklın çalışmasının birbirinden farklı olduğunu ifade etmek mümkün olacaktır. Bu durumda akıl, temelde özel anlamda akıl yani nâtık nefsin âlime kısmı iken; genel olarak akıl dediğimiz şey insanın bilme ve yapma sisteminin tamamını ifade etmektedir. Aslında “duyular” için de benzeri bir durum söz konusudur. Zira “duyu verileri” yani “gözlem”, özel anlamda hayvânî nefsin müdrike kısmının bir fonksiyonu iken aynı veriler nâtık nefis ile ilişkiye girdiğinde “tecrübe” yani “deneye” dönüşmektedir.²⁸ Hatta akıl-duyu ilişkisi düşünüldüğünde duyu, aklın bir aracı olarak bilme sisteminin bir parçası haline gelmektedir.

Özetlemek gerekirse bir yeti olarak akıl ile akletme ve aklî alanları birbirinden ayırabiliriz. Bu durumda akıl, özel anlamda yeti (yani heyûlânî akıl) iken; genel anlamda akletme sürecidir. Klasik teori ile birleştirmek gerekirse özel anlamda akıl, heyûlânî akla karşılık gelirken genel olarak akıl; diğer üç akıl türünü (bilmeleke, bilfiil ve müstefâd akıllar) yani aklın ilkelerini ve akılla elde edilen verileri de içermektedir.²⁹

Bu durumda aklî, özel anlamı ile kabul ediyoruz ve aşağıda buna göre aklın temel fonksiyonları ve akıl-duyu ilişkisi gibi konulara değinmeyi düşünüyoruz. Fakat daha öncesinde aklın kullanıldığı farklı anlamlara dair konuyu tamamlamak adına Râzî'ye göre aklın aşamaları veya türleri olarak kabul edilen hususu özetlemek istiyoruz. Râzî, yine İbn Sînâcî geleneğinin izinden giderek dört temel akıl yetisi olduğunu ifade etmektedir:

Heyûlânî akıl: Özel anlamda akıl yetisinin kendisini ifade etmektedir. Burada akıl, sadece kuvve halinde bulunur. Yani akıl boştur ve sadece bilkuvve olarak ilkeleri barındırmaktadır. Ayrıca bilgi de elde etmemiştir.

Bilmeleke akıl: Bilgi edinmeye hazır olan ve sadece ilk ilkeleri (evveliyât) taşıyan ama bilgi taşımayan akıldır. Bu tür aklın özel bir türü ise vahye muhatap olan akıl yani “kutsî akıl”dır ki bu akılda evvelî bilgiler haricinde hads (sezgi) yetisi gelişmiştir.

Bilfiil akıl: Evveliyât haricinde bilkuvve olarak nazariyyâtı yani bilgileri de içermekle birlikte henüz bu bilgileri elde etmemiş akıldır. Bu akla bir sonraki aşamaya nispetle “bilkuvve akıl” da diyoruz.

Müstefâd akıl: Nazariyyâtı elde etmiş yani bilgilere sahip olan akıldır.³⁰

Şu halde müstefâd akıl, bilgileri ve aklın çalışmalarını da içeren genel anlamda akıl kavramına karşılık gelmektedir. Heyûlânî akıl ise soyut yeti veya mutlak yani özel anlamda akıl kavramına karşılık gelmektedir.

Aklın Temel Yetileri

Hayvânî nefsin müdrike yetisindeki tasnifi esas olarak burada aklın genel yetilerini ele almak istiyoruz. Klasik dönemde bilgilerimiz; “marifet” yani cüzi, tekil ve dağınık bilgiler (modern tabir ile veri veya data diyebiliriz) ve “ilim” yani sistematik, küllî ve bilimsel bilgi (modern tabirle bilim demek uygun olacaktır) olmak üzere iki bölümde taksim edilmiştir. Mantık ilminin konusu olan ilim ile metafizikte kastedilen bilgiden kasıt, küllî bilgi anlamındaki “ilim”dir. Metafiziğin aklî bir bilim olması ve Râzî'ye göre aklın ve ilmin merkezinin kalp olması görüşleri bir araya getirildiğinde akıl; genel olarak ilmin kaynağı olarak tarif edilebilir.³¹ Bir başka ifade ile aklın bilgisi, soyut ve tümel bilgidir. Klasik dönemde insanı diğer canlılardan ayıran temel özellik olarak diğer canlıların sadece cüzi bilgi sahibi olmaları kabul edilmektedir.³²

²⁸ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantıku'l-Kebîr*, p. 1150, 1152, 1180, 1204.

²⁹ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, II/447vd.

³⁰ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, II/488, 489.

³¹ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VII/99vd.

³² Krş. Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VII/179vd.; *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, I/495vd.

İlmin doğruluk ve yanlışlığı, doğrudan konumuz değildir. Fakat ilmin türlerine aşağıda değinmek istiyoruz. Burada ilmin nasıl oluştuğunu, aklın nasıl çalıştığına işaret etmesi bakımında özetlemek gerekiyor. Râzî'ye göre insan aklının bir takım ilk bilgileri vardır. Bunlara aşağıda değineceğiz fakat burada özetlemek gerekirse bu ilk ilkelerin “doğruluk-yanlışlık” ve “büyüklük-küçüklük” gibi bir takım evvelî (apriorik) ilkeler olduğunu söyleyebiliriz. Fakat doğruluk ve yanlışlık, aklın bilgiye konu olan varlıklarla ilişki kurması durumunda gerçek anlamda karşılık bulmaktadır. Buna göre insanın bu evvelî bilgiler haricinde varlığa dair ilk bilgileri, duyuyla elde edilen cüzi bilgilerdir. Biz bu tür bilgilere “hissî suret” diyoruz.

Yukarıda müdrikenin işlevlerinde de görüldüğü üzere insan, ilk olarak bu duyu verilerinden soyut bilgiler elde etmeye çalışır. Bu aşamadaki bilgilere “hayâlî suret” diyoruz. Fakat burada tam bir soyutluk yoktur. Zira hayal, bir açıdan zihinde bulunurken yani soyutken diğer taraftan da cüzidir yani hala tek tek dış dünyadaki varlıklarla ilişkilidir. Genel olarak buraya kadarki iki bilgi türü marifet kategorisinde kabul edilmektedir.

Üçüncü aşama ise “tasavvur” veya “aklî suret” aşamasıdır. Zaten ilim de tam olarak burada başlamaktadır.³³ Şu halde aklın ilk temel yetisi; idrak, “teemmül” veya “fehmi” yetisi adını verdiğimiz şeydir. “Zihin” ise teemmül ve fehmi gücünü taşıyan fonksiyonun adıdır.³⁴

Aklın ikinci temel yetisi, fehmi ile elde edilen bilgilerin işlenmesi ve depolanması aşamasıdır ki bu güce “mütesavvira” diyebiliriz. Dikkat edilirse İbn Sînâci gelenekte hayvânî nefis ile insânî nefsin yetileri ifade edilirken aynı kavram, farklı kalıplarda kullanılmıştır. Örneğin hayvânî nefsin bilgiyi işleme gücü mütesavvira iken bu güç insânî nefiste mütesavvira olmaktadır. Aynı şekilde hayvânî nefsin anlamları idrak eden gücü müvehhime iken bu güç insânî nefiste mütevehhime olarak isimlendirilmektedir. Burada insanın iradeli olarak bilmesi ve küllî bilgiye sahip olmasından dolayı diğer canlılardan farklı olduğu izah edilmeye çalışılmıştır.

İdrak edilen ve mütesavvira tarafından işlenen veriyi akılda saklayan güce “zâkire” diyebiliriz. Cüzi bilgileri saklayan hayal ve cüzilerin anlamlarını saklayan hâfıza ile karışmaması açısından bu yetiye zâkire adı verilmiştir. Aklın zâkiredaki bilgileri geri çağırmasına ise “tezekkür” diyoruz.³⁵ Aklın zâkirede saklanan verileri tekrar kullanması ve üretme yetisini açıklamak için ilmin türlerini kısaca özetlemek gerekiyor. Genel olarak küllî bilginin üç tür olduğu kabul edilmiştir:

Tasavvur yani kavram bilgisi: Tanım bahisleri, beş tümel ve kategoriler konusu, bu alanı incelemektedir.

Tasdik yani önerme ve hüküm bilgisi: Önerme, iki kavramı zihinde birbirine bağlamaktır ki bu bağlamanın şartları Mantık kitaplarında incelenmiştir.

Hüccet yani kıyas bilgisi: Bazı Mantık kitaplarında bu konu tasdike dahil edilmekle birlikte aslında zihnin farklı bir fonksiyonu ve başka bir bilgi türüdür. Kıyas bahislerinin konusu olan bu hüccette, akıl, iki önermeyi bir araya getirerek üçüncü bir önerme elde etmektedir. Bu üç bilgi türünün birbirinden farklı olduğuna dair en büyük delilimiz; Mantık kitaplarında kavram yanlışlığı (hata), önerme yanlışlığı (kizb) ve kıyas yanlışlığının (galat) ayrı ayrı kavramlarla ifade edilmiş olmasıdır. Aynı şekilde tanım yapma (tertip), önerme kurma (terkip) ve kıyas inşa etme (telif) kavramları da farklı ifadelerle nitelendirilmiştir.

Yukarıda verilen aklın işlevlerinin genel tasavvur bilgisi ile alakalı olduğunu söylenebilir. Aklın tasavvurla elde ettiği bilgileri yeniden değerlendirmesi durumunda diğer iki bilgi türü ortaya çıkmaktadır. Klasik metinlerde bu alanlarla ilgili aklın çeşitli fonksiyonlarına dair kavramlar kullanılmakla birlikte net bir tasnif yapılmamıştır. Burada kavram karmaşasına takılmak yerine temel işlevleri tasnif etmeyi daha uygun gördük.

Buna göre aklın, zâkirede saklanan verilerden yeniden bilgi üretmesi aşamasına “fikr” veya “tefekür” diyebiliriz. Fakat fikrin tam olarak tasdiki mi yoksa kıyası mı kapsadığı net olarak ifade

³³ Fahreddin er-Râzî, *el-Mantku'l-Kebîr*, p. 18.

³⁴ Fahreddin er-Râzî, *el-Mantku'l-Kebîr*, p. 1302.

³⁵ Fahreddin er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*, I/489.

edilmemiştir. Genel olarak tasavvur ve tasdik ayrımının esas alınmasından dolayı fikrin, önerme ve kıyası içerdiğini söylemek mümkündür.³⁶

Râzî'nin, metinlerinde, İbn Sînâ'yı esas alarak; tasavvurun ve tasdik in idraki için başka kavramlar kullandığını, akılda tasavvuru saklayan güç ile tasdik ve hüccet bilgilerini saklayan ve işleyen yetileler için farklı kavramlar kullanmaya çalıştığını fakat bunları tam olarak netleştiremediğini söyleyebiliriz.³⁷

Yukarıdaki bilgileri dikkate aldığımızda “taakkul” yani “akletme” kavramının tüm bu süreçleri ifade ettiğini söyleyebiliriz.³⁸ Fakat “aklı” kavramı ile tam olarak ne kastedildiği üzerinde ayrıca durmak gerekiyor. Zira akıl kavramı, bazen akılla elde edilen bilgileri yani “ma’kûlât”ı ifade için kullanılırken akıl olanın aynı zamanda “akla uygun olan” veya “akla aykırı olmayan” anlamlarını zamana zaman da olsa karşıladığını unutmamak gerekiyor.³⁹

Tablo-4: Akıl Temel Bilme Fonksiyonları ve Aşamaları

Aşama	Tasavvur Bilgisi	Tasdik ve Hüccet Bilgisi
İdrak, şuur veya likâ yani alma aşaması	Zihin-Fehm-Teemmül (müdrake de bu aşamaya dahildir)	Fehm
İşleme aşaması	Mutasavvira	Mütehayyile veya mütevehhime
Saklama aşaması	Zâkire	Zâkire veya hafıza ⁴⁰
Geri çağırma ve üretme aşaması	Tezekkür	Teffekkür, hads, zeka ⁴¹

Akıl-Duyu İlişkisi

Klasik dönemde çok net olarak birbirinden ayrılmayan bu iki alan özellikle Kant sonrası dönemde birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Bazı bilgi teorileri sadece duyuyu bilgi kaynağı kabul ederken sadece akıl bilgi kaynağı olarak gören bilgi kuramları da bulunmaktadır. Akıl-duyu ilişkisinde telifçi yöntemler de bulunmaktadır ve klasik dönemde de genel kabul, akıl ile duyunun birlikte bilgi kaynağı olduğudur.

Kelam kitaplarında genel olarak akıl, duyu ve haber olmak üzere üç temel bilgi kaynağı bulunurken Mantık kitaplarında kesin doğru (yâkînî veya zarûrî) bilginin altı türü üzerinde durulmuştur. Râzî'nin eserlerine bakıldığında Râzî'in bu görüşleri kabul ettiği görülecektir.

Mahsusât: Duyu verisi anlamına gelmekte olup iç duyu (vicdân) ve dış duyu (havâss veya müşâhade) olmak üzere iki türdür. Modern tabirle gözlem adını verdiğimiz ve salt duyulara dayalı olan bu bilginin, akıl bilgilerle ilişkisini aşağıda ele alacağız. Fakat buradaki bilgilerin cüzi olduğunu unutmamak gerekiyor.⁴²

³⁶ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantıku'l-Kebîr*, p. 728, 729.

³⁷ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantıku'l-Kebîr*, p. 6, 726-728.

³⁸ Krş. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*, I/455.

³⁹ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantıku'l-Kebîr*, p. 1501, 1502.

⁴⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Şerhu'l-işârât ve't-tenbihât*, II/249.

⁴¹ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantıku'l-Kebîr*, p. 1300-1302.

⁴² Fahreddîn er-Râzî, *Şerhu'l-işârât ve't-tenbihât*, I/4.; *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, Beyrût: Mektebetü'n-nûriyye ve'd-dirâsât Dâru'l-Fikr, 2005, I/152, 153.

Mücerrebât: Modern deyişle deney adını verdiğimiz bu bilgi türü kıyas bahsinde “tam istikrâ (tümevarım)” olarak tarif edilmiştir.⁴³ Râzî, tecrübenin, duyularla aklın ortak bilgisi olduğunu kabul etmektedir.⁴⁴

Haberi sâdik veya mütevâtirât: Râzî’ye göre işitme duyusu ile aklın bileşiminden oluşan bir bilgi türüdür. İşitme duyusu ile diyoruz zira haber, nakille gelen bir bilgi türüdür. Akıl ile diyoruz zira duyduğumuz her şeye inanmıyoruz; bu bilgilerin kaynağını ve doğruluk değerlerini akıl süzgecinden geçiriyoruz.⁴⁵ Râzî’nin, insanın temel vasfı olan “konuşma” yetisinin de akıl ve duyu işbirliği ile meydana geldiğini ifade ettiğini hatırlatmak gerekiyor ki zaten haber dediğimiz şey işitme ve konuşma ilişkisinden oluşmaktadır.⁴⁶

Evveliyât ve fitriyyât: Bu iki tür bilgi salt akıl bilgisi olup aklın temel ilkelerini içermektedir. Fitriyyâtı, evveliyattan ayıran temel özellik, fitrî bilgilerde aklın bir işlem yapmasıdır. Örneğin 1 sayısının tek olduğu bilgisi evvelî iken 3’ün tek olduğunu akıl, 1’in katı olması hasebiyle bir kıyasla elde etmektedir. Fakat burada hariçten bir delile veya araştırma gerek olmadığı için iki tür bilgi de salt akılla elde edilmektedir.⁴⁷

Hadsiyât: Sezgi dediğimiz bilgi türüdür. Hads konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Râzî’ye göre hads, salt akla dayanmaz; duyu ve tecrübeler de sezgilerimizde etkilidir. Fakat tecrübe, genel ilke yani tümevarım iken sezgi daha çok tek tek olaylarla ilgilidir yani tikeldir.⁴⁸

Akılla duyu arasında nasıl bir ilişki olduğu meselesine tekrar dönersek:

1. Yukarıdaki tasnifte görüldüğü üzere akılla duyu arasındaki ilk ilişki; haber, tecrübe ve hadsin akıl ile duyunun birlikte çalışması ile elde edilmiştir.
2. Duyu verileri, aklın, eşyaya dair ilk bilgi kaynağıdır ki yukarıda bu hususa değinmiş idik.
3. Akıl-duyu ilişkisinin bir başka boyutu ise ilk iki maddeyi de içermekle birlikte özellikle üzerinde durmak istediğimiz; “duyuların hata edebilmesi” meselesidir. Duyu verileri zorunlu olmakla birlikte insanı yanıltabilmektedir. Zorunludur diyoruz zira eşyaya dair ilk bilgi kaynağımız duyular olduğu için duyu verilerinin bilgi kaynağı olarak kabul edilmemesi ya da şüpheli bilgi veriyor olarak görülmesi durumunda varlığa dair bilgilerimiz imkansız olacaktır. Fakat duyu verileri birçok engelin yanında cüzi olduğu için bazen insanı yanıltabilmektedir. Örneğin uzaktaki cismin küçük görülmesi ya da su içindeki kaşığın eğri görünmesi yahut gece karanlığında bir kütüğün insan suretinde görülmesi gibi. Bu örnekler çoğaltılabilir. İşte duyu verilerinin sağlamalarının yapılması için akıl hem hakemlik yapmakta hem de küllî bilgisi sayesinde buradaki cüzi yanlışları düzeltebilmektedir.⁴⁹
4. Duyuları akıl ile idrak ederiz. Yani duyular kendini bilemez ve ayırt edemez. Yani aslında duyuların varlığı ve bilgi kaynağı olduğu da sadece akıl ile bilinebilmektedir. İnsanın kendine dair bilgileri aşağıda konu edinilmiştir.⁵⁰
5. Akıl-duyu ilişkisinin bir başka önem kazandığı yer, vehmî bilgilerin ayırt edilmesi meselesidir. Vehim, daha önce de ifade ettiğimiz gibi insanın ilk soyutlama yetisidir. Akıl, buradan aldığı verilerle tasavvurlar oluşturur. Fakat soyutlama, zihinde olduğu için bir açıdan sübjektiftir. Soyut bilgilerin, gerçeklikten fazla uzaklaşarak gerçek dışı bilgilere dönüşme imkanı daima vardır. Mantık ilminde bu soyut verilerin gerçeklikten uzaklaşması sonucu olan bilgilere “vehmîyyât” ismi verilmiştir. Gerçekliğe uygun soyut bilgiler ise “aklîyyât” a dahildir. Burada gerçeklik sağlamasını iki temel araç sayesinde yapıyoruz: İlki duyulardan gelen bilgidir. İkincisi ise aklın temel ilkeleri ve küllî bilgisidir. Yani soyut bilginin gerçekle uygunluğunu

⁴³ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantuku'l-Kebîr*, p. 1150, 1152, 1204.

⁴⁴ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantuku'l-Kebîr*, p. 1150, 1152, 1180, 1204.

⁴⁵ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fikh*, thk. Taha Cabir, Riyad: Câmîatü'l-imâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1979, I/6.

⁴⁶ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VII/99, 172.

⁴⁷ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantuku'l-Kebîr*, p. 1180, 1187.

⁴⁸ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantuku'l-Kebîr*, p. 1179.

⁴⁹ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VII/56vd. Ayrıca krş. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantuku'l-Kebîr*, p. 1279vd.

⁵⁰ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VII/56vd.

önce gözlemlerle araştırırız. Gözlemlerle elde edemediğimiz alanlarda ise akıl, bize sağlama yapma imkanı sunar. Özetlemek gerekirse vehim ile elde edilen bilgilerin aklı bilgiler hale gelmesinde aklın temel ilkeleri ve diğer küllî bilgilerinin yanında duyular, önemli bir rol oynamaktadır.⁵¹

Burada son olarak akıl ile duyu verileri arasında bir uyum ya da çelişki olup olmadığına değinmek istiyoruz. Temel olarak aklın yani insânî nefsin bilme gücünün biri dış dünyaya biri de kendi iç dünyasına ve metafizik alana olmak üzere iki yönünün olduğunu ifade etmiştik. İnsanın kendine ve metafizik alanlara dair bilgilerinde dış duyuların söz hakkı yoktur.

Dış dünyaya dair ise duylardan gelen bilgi, insan bilgisinin ilk aşamasını oluşturmaktadır ve cüzî bilgiler olarak kabul edilmektedir. Burada cüzilikten kasıt, hem duyu verilerinin tek tek şeylerle alakalı ve somut olmaları hem de küllî bir kaideye dönüşmemiş yani parça parça olmalarıdır. Akıl, bir taraftan duylardan gelen bu verileri küllî hale dönüştürürken diğer taraftan doğruluk değerlendirmesi yapmaktadır. Buradan hareketle duylardan gelen verilerin aklın ilkelerine ve çalışma prensiplerine uygun olduğu kabul ediliyor. Fakat asıl kavga, duylardan gelen bilgiler ile aklın elde ettiği bilgiler çeliştiğinde son sözü kimin söyleyeceği konusundadır. Gelenekte akıl hakemdir ve küllî bilgi kaynağı olması nedeniyle son sözü akıl söylemektedir.

Konumuza tekrar dönersek akıl-duyu ilişkisinden elde ettiğimiz veriler, bize, akıl ile duyu bilgileri arasında asla çelişki olmadığı ancak bir takım hatalar ve yanılgıların olabileceğini göstermektedir. Vehmî verilerin aklı bilgilere dönüşmesinde ve tecrübe, haber gibi bilgi türlerinde, duyunun akıl için ifade ettiği önem de ortadadır. Duyuların aklın ilk bilgi kaynağı olması da göz önüne alınırsa geleneğe uygun olarak Râzî'nin de telifçi bir bilgi anlayışına sahip olduğunu yani duyuların akılla birlikte ve akla bağlı olarak çalıştığını görüyoruz.

Evveliyât ve Nazariyyât

Aklın tarifinin netleştirilmesine katkı sağlanması açısından çalışmamızda son olarak aklın ne tür bilgilere sahip olduğuna değinmek istiyoruz.

Aklın genel anlamda bilgisi olarak tarif edebileceğimiz ve küllî bilgi anlamına gelen “ilim” kavramı, Fahreddîn er-Râzî'nin de takipçisi olduğu Aristoteles ve İbn Sînâ geleneği dikkate alındığında üç tür bilgiyi içermektedir: Tasavvur yani kavram bilgisi veya tanım; tasdik yani önerme ve hüküm bilgisi; hüccet yani kıyas bilgisi.

İlim, tasavvur yani eşyanın mahiyetinin idraki ile başlar. Tasavvurları bir araya getirerek hüküm bilgisi elde eder ve eşyayı yorumlarız yani tasdik elde ederiz. Daha sonra bu bilgi ve yorumları bir araya getirerek ya yeni bilgiler elde eder yahut daha önce elde ettiğimiz bazı bilgilerin doğruluklarının sağlanmasını (beyân) yaparız ki bu bilgiye de kıyas diyoruz.

Fakat burada bu üç tür bilgiden başka olarak aklın ilk ilkeleri diyebileceğimiz “evveliyât (apriori)” bir takım bilgilerimiz bulunmaktadır. Sistemin geneline bakıldığında evvelî bilgilerin bu üç bilgi türüne de dahil olmadığını görmekteyiz. Mantığın temel ilkeleri de aslında bu evvelî bilgilerdir ve Râzî, bütün bu evvelî bilgilerin ilkinin; aklın “doğru-yanlış ayrımı yapabilmesi (yani özdeşlik ilkesi)” olduğunu ifade etmektedir.⁵² Râzî'ye göre diğer tüm ilkeler, bu ilk ilkeye dayanmaktadır. Zira çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı aslında özdeşlik ilkesinin sağlanmasının yapılmasıdır. Yeter neden ilkesi ise doğruluğun bazı şartlarının olduğunu ifade etmektedir.

Bu ilk ilkelere kategorileri de dahil etmek gerekiyor. Zira büyüklük-küçüklük gibi anlamlar her ne kadar “tasavvur” kategorisine dahil iseler de aklın işleyişinin ilk kuralları olması açısından eşyaya ait mahiyetlerin tasavvurundan daha öncedirler diyebiliriz. Her ne kadar kategoriler, aklın şeyler ile ilişki kurması esnasında zuhur ediyor olsa da yine de kategorilerin ve hatta beş tûmeline idraki, tasavvurdan daha öncedir. Zira bunlar eşyaya ait tasavvurlarımız olmayıp aklın kendisine ait bir takım ön kabulleridir ve bu yüzden bilgi ifade etmekten çok birer yeti veya kanun gibidirler.⁵³

⁵¹ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantıku'l-Kebîr*, p. 1180.; *Şerhu Uyûni'l-hikme*, s. 158vd.

⁵² Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*, I/468, 469.

⁵³ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*, I/475vd.

Aklın önemli bir evvelî bilgisi de “benlik bilgisi”dir. Zira insanın kendini, özünü, nefsini, aklını ve hatta duyularını bilmesi; aklın ilk bilgilerinden biridir. Aslında metafizik te tam olarak burada başlar. Yani insanın ilk elde ettiği metafizik bilgisi, kendisine yani nefesine ve aklına yönelik bilgisidir. Bu bilgi, hem Râzî hem de Kant için metafizik bilgilerin ilki ve temelidir.⁵⁴

Râzî, aklın, “evveliyât” haricinde bir de “nazariyyât” adı verdiğimiz bilgileri bulunduğunu ifade etmektedir ki aklın dörtlü tasnifi de zaten bu bilgilere göre yapılmıştır. Fakat nazarî bilgilerin ne tür bilgiler olduğunu tam olarak tarif edebilmek için evvelî bilgiler ile bedîhî bilgiler kavramlarını tanımlamak gerekiyor. Genel olarak nazarî ifadesi, kesbî bilgileri ifade etmektedir ve bu durumda bedîhî bilgilerin evvelî bilgilere kategorisine dahil edilmesi gibi bir sorun ortaya çıkıyor. Zaman zaman Râzî tarafından evvelî ve bedîhî kavramlarının birbiri ile eş anlamlı kullanıldığı gibi bir kanaat hasıl olabiliyor. Zira Râzî; “ilim” kavramının bedîhî ve aynı zamanda evvelî olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵ Zorunlu bilgilerin taksiminde de evveliyât ile bedîhiyyât kavramları arasında bir karmaşa görünüyor. Zira evveliyât, burada, aklın ilk ilkeleri anlamında iken zorunlu bilgiler başlığı altında 2'nin çift sayı olması gibi bedîhî bilgilerin evvelî bilgiler başlığı altına dahil edildiğini görüyoruz. Oysa bedîhîlik, ilkeler olmayıp belki aklın ilk başta doğrudan ve bir işlem yapmadan elde ettiği bilgiler anlamına gelmektedir. Yani bir başka ifade ile evvelî, ilke kavramını daha çok karşılar iken bedîhî kavramı, aklın bir alanla ilgili ilk bilgilerini ifade etmeye daha münasiptir. Zira her zaman bir alandaki ilk bilgilerimiz, o alanın ilkeleri olmayabilir. Veya bir başka açıdan ifade etmek gerekirse burada evvelî kavramı ile ifade edilen ilkeler, aklın kendisinde iken; bedîhî bilgiler aklın varlık ile irtibat kurması esnasında meydana gelir. Fakat bu meydana gelme esnasında başka bir işlem veya araştırmaya gerek kalmaz.

Şu halde genel olarak nazarî kavramı kesbî ile aynı anlamda kullanılıyor olsa da burada nazariyyât kavramı bedîhî bilgileri de içermektedir. Buna göre aklın, ilkeler adını verebileceğimiz evveliyât bilgileri haricinde kesbî veya bedîhî olabilecek tasavvur ve tasdik bilgileri vardır.

Sonuç

Sonuç olarak taakkul yani akletme, bütün bu evvelî ve nazarî bilgi süreçlerinin genel adıdır. Yani aklın yukardaki tabloda özetlenen tüm temel işlevlerine genel olarak taakkul veya akletme süreci diyebiliriz. Aklî alan veya ma'kûlât derken de aslında bütün bu evvelî ve nazarî bilgi türlerini ve süreçlerini ifade ediyoruz.

Fakat akıl dediğimiz mutlak ve soyut kavram; aklın sadece heyûlânî akıl yani insan nefsinin bilen (âlîme) kısmını ifade etmektedir. Bu anlamda aklın yegane bilgisi evveliyât bilgisi yani doğruluk-yanlışlık ayrımı ve insanın kendi nefisini ve nefsinin temel yetilerini bilmesidir. Fakat bilme ve yapma sisteminin en tepesinde olması bakımından akıl, nefsin diğer tüm bilme ve yapma yetilerini kullanmakta ve yönetmektedir. Diğer taraftan bu yetiler ile akıl arasında bir uyum bulunmakta ve bu yetiler gerek pratiğe dökme gerekse varlık ile ilgili ilk bilgileri elde edip akla ulaştırma açısından bilgi ve eylem konusunda akla yardımcı olmaktadır.

Râzî'nin de takipçisi olduğu bu gelenek bağlamında bilginin kaynağının akıl mı yoksa duyu mu olduğu tartışmaları da ayırt edici bir soru gibi görünmüyor. Zira duyuların akılla ortak ve uyumlu çalışması ve zorunlu bilgilerin tüm bu bilgi süreçlerinin toplamı olması; bilimsel olanın da modern anlamdakinden daha geniş bir alana şamil olmasına neden olmaktadır. Akıl ve duyu arasındaki bu ilişki; modern dönemde sorun haline gelen bilim-metafizik ve bilim-din ilişkilerinin değerlendirilmesinde de faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fikh*, thk. Taha Cabir, Riyad: Câmiatü'l-imâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1979.

Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantku'l-Kebîr*, Tahkik ve İnceleme Turgut Akyüz, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2017.

⁵⁴ Bkz. Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Yardımlı, Aziz, İstanbul: İdea Yayıncılık, 1999, s. 39vd.; *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. Kuçuradi, İoanna, Ülker Gökberk ve Füsün Akatlı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999.; s. 135vd.

⁵⁵ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mantku'l-Kebîr*, p. 12.

Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye fi ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabüyyât*, thk. Muhammed el-Muktasî Bağdadi, Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1990.

Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye mine'l-ilmi'l-ilâhî*, Beyrût: 1987.

Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, Beyrût: Mektebetü'n-nûriyye ve'd-dirâsât Dâru'l-Fikr, 2005.

Fahreddîn er-Râzî, *Kitâbu'n-Nefs ve'r-rûh ve Şerhu kuvâhumâ*, trc. Hüsnü Aydeniz, Ankara: Elis Yayınları, 2011.

Fahreddîn er-Râzî, *Muhassalu Efkarî'l-mütekaddimin ve'l-müteahhirin mine'l-hukemâi ve'l-ulemâi ve'l-mütekellimîn*, thk. Tâhâ Abdurrâûf Sa'd, Kâhire: Mektebetü'l-külliyâti'l-ezheriyye, (ty.), çev. Hüseyin Atay, *Kelama Giriş*, 1. Basım, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Fahreddîn er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, thk. Muhammed Hicazi Ali Ahmed Saka, Tahran: 1373h.

Fahreddîn er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, thk. Ali Rıza Necidzade, Tahran: 1383h.

Feruh Özpilavcı, “*Akıl Risaleleri Geleneği ve Bu Gelenek İçinde Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin Akıl Risalesi*”, İslâmî İlimler Dergisi Mantık Sayısı, yıl 5, sayı 2, Güz 2010, s. 75-106.

Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Yardımlı, Aziz, İstanbul: İdea Yayıncılık, 1999.

Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. Kuçuradi, İoanna, Ülker Gökberk ve Füsün Akatlı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999.

Turgut Akyüz, “*Kant'ın Bazı Mantık, Metafizik ve Ahlak Kavramlarının İslam Düşünce Geleneğindeki Kaynakları*”, Kocaeli İlahiyat Dergisi, c.I, sayı 2, Aralık 2018, s. 119-129.